

Βενετία: Εκεί που γεννήθηκε ο καπιταλισμός

Γιάννης Μηλιός

1. Στοιχεία για την ιστορία της Βενετίας

* Το 421 ιδρύεται από τις αρχές της Πάδοβας η Βενετία, ως εμπορικός σταθμός στην περιοχή Rivoaltus (ψηλή όχθη), που αργότερα ονομάστηκε Ριάλτο, στα παράκτια νησάκια της λασπώδους λιμνοθάλασσας της βυζαντινής επαρχίας Βενετικά (Venetia-Βενέτια).

* Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα οι τρεις βασικές πόλεις της επαρχίας Βενετικά, Πάδοβα, Ακυληία και Οντέρζο έχουν καταληφθεί από τους Νορμανδούς. Η Βενετία παρέμενε μέρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που ανήκε στην επαρχία της Ραβένας, που στα τέλη του 7^{ου} αιώνα έγινε βυζαντινό εξαρχάτο.

* Το Εξαρχάτο διατηρεί σημαντική αυτονομία έναντι των κεντρικών μηχανισμών της αυτοκρατορίας. «Οι Έξαρχοι ή Γενικοί Διοικηταί – κατ' αρχήν στρατιωτικοί – συγκέντρωναν βαθμηδόν στα χέρια τους τις οργανωτικές και δικαστικές υπηρεσίες, έχοντας συγχρόνως τον τελευταίο λόγο στα εκκλησιαστικά ζητήματα του εξαρχάτου» (Vasiliev 1954: 712-713).

* Το 751 η Ραβένα κατακτήθηκε από τους Νορμανδούς. Παρά το γεγονός ότι απέκτησε σημαντική πολιτική αυτονομία, ο κυβερνήτης (δόγης, εκ του λατινικού *dux*) της Βενετίας παρέμεινε πιστός στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

* Στα τέλη του 8^{ου} αιώνα, ο Καρλομάγνος, κληρονόμος του θρόνου των Φράγκων, κατέλαβε το βασίλειο των Λομβαρδών, υπάγοντας στην επικυριαρχία του το μεγαλύτερο τμήμα του πρώην βυζαντινού εξαρχάτου της Ραβένας. Τα Χριστούγεννα του 800, ο Πάπας Λέων Γ' έστεψε τον Καρλομάγνο αυτοκράτορα της «Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας».

* Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αποτελούσε μια χαλαρή πολιτική οντότητα που βασιζόταν στους μεταβαλλόμενους και ασταθείς συσχετισμούς δύναμης μεταξύ τοπικών αρχόντων. Περιλάμβανε αρκετά βασίλεια, μεταξύ των οποίων και το Βασίλειο της Ιταλίας. Οι βασιλείς και οι πρίγκιπες, λειτουργώντας ως επικυρίαρχοι, διένεμαν φέουδα σε τοπικούς άρχοντες, οι οποίοι λειτουργούσαν από τη μεριά τους ως «υποτελείς» (βασσάλοι) των βασιλέων, με την έννοια ότι τους έδιναν όρκο πίστης (σε περίπτωση πολέμου κλπ.). Όμως και τα βασίλεια ή πριγκιπάτα υφίσταντο ως χαλαρά πολιτικά μορφώματα, καθώς η ουσιαστική οικονομική, πολιτική, δικαστική, ενίοτε και εκκλησιαστική εξουσία στο φεουδαρχικό καθεστώς είναι, ας το πούμε σχηματικά «ιδιωτική», ανήκε στον τοπικό χωροδеспότη.

* Στο πλαίσιο αυτής της χαλαρής πολιτικής οντότητας, διάφορες πόλεις στην ιταλική χερσόνησο όπως η Πίζα και η Γένοβα σταδιακά ανέπτυξαν τις δικές τους μορφές αυτοκυβέρνησης, σε μια διαδικασία που οδήγησε τελικά στην εξέλιξή τους σε ντε φάκτο ανεξάρτητες πόλεις-κράτη.

* Μια παράλληλη διολίσθηση προς την ανεξαρτησία, αυτή τη φορά από την αρχικά συνεκτική πολιτικοστρατιωτικά βυζαντινή αυτοκρατορία, ακολούθησε και η Βενετία.

* Η κυρίαρχη τάξη πατρικίων της Βενετίας περιλάμβανε αρχικά κυρίως οικογένειες φεουδαρχών γαιοκτημόνων. Ωστόσο, μια γρήγορα αναπτυσσόμενη μερίδα εμπόρων έκανε όλο και πιο αισθητή την παρουσία της μεταξύ της άρχουσας αριστοκρατίας της Βενετίας. Οι έμποροι αυτοί θεωρούσαν ότι τα συμφέροντά τους εξασφαλιζόνταν αποτελεσματικότερα με την πρόσδεση στο πιο αναπτυγμένο θαλάσσιο εμπόριο της εποχής, αυτό του Βυζαντίου, σε συνδυασμό με την προστασία που παρείχε ο Βυζαντινός αυτοκράτορας.

* Τον 9^ο αιώνα οι Βενετοί έμποροι είχαν εξελιχθεί σε μεσάζοντες ανάμεσα στη «Δύση» και στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία: «Τα μέσα της ανταλλαγής ήταν ο αντιπραγματισμός. Οι Βυζαντινοί πληρώνονταν σε ξυλεία για τη ναυπήγηση πλοίων, σε δούλους, σε μέταλλα, ή σε αλάτι και ψάρια» (Nicol 1988: 21).

* Διαμορφώθηκε ένα εσωτερικό ρήγμα στην ολιγαρχία των Βενετών πατρικίων ανάμεσα σε δύο μερίδες, που η μία τασσόταν με τον δυτικό αυτοκράτορα, από τον οποίο ανέμεναν την παραχώρηση φέουδων στο εσωτερικό της ιταλικής χερσονήσου, ενώ η δεύτερη υποστήριζε το Βυζάντιο: τα συμφέροντα της βενετικής ολιγαρχίας που είχε προσανατολιστεί στις εγχρήματες οικονομικές δραστηριότητες, οδηγούσαν όλο και περισσότερο σε μια συμμαχία με το Βυζάντιο.

* Οι συγκρούσεις μεταξύ των αντιμαχόμενων φατριών ευγενών της Βενετίας συνεχίστηκαν μέχρι το 991, όταν εκλέχτηκε ως δόγης ο τριαντάχρονος Πιέτρο Β΄ Ορσέολο. Ο νέος δόγης «ήταν απόλυτα πεπεισμένος ότι το εμπόριο αποτελούσε το αίμα που έδινε ζωή στη Βενετία» και ότι «οι πιο κερδοφόρες αγορές βρίσκονταν στην ανατολή» (Nicol 1988: 39).

* Το 992, ένα χρόνο μετά την εκλογή του Πιέτρο Β΄ Ορσέολο ως δόγη, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας εξέδωσε ένα χρυσόβουλο, μια αυτοκρατορική πράξη με ισχύ νόμου που έφερε τη χρυσή σφραγίδα του στέμματος, με την οποία παραχωρούσε εμπορικά προνόμια στη Βενετία, όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη αλλά σε ολόκληρη τη «Ρωμανία» (δηλαδή τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία). Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό ήταν το πρώτο αυτοκρατορικό χρυσόβουλο που εκδόθηκε υπέρ ενός εμπορικού εταίρου και ειδικότερα υπέρ μια ιταλικής πόλης-κράτους, καθώς «η Πίζα έλαβε την πρώτη της βυζαντινή πράξη παραχώρησης προνομίων το 1111 και η Γένοβα μόλις το 1169» (Penna 2012: 12).

* Παρότι αυτό το πρώτο χρυσόβουλο έμοιαζε με διάταγμα αυτοκρατορικών προνομίων, ήταν ταυτόχρονα η πράξη που αναγνώριζε επισήμως την ανεξαρτησία της Βενετίας από τον Βυζαντινό

αυτοκράτορα. Σε ό,τι αφορά τις οικονομικές του συνέπειες, παραχωρούσε στη Βενετία σημαντικά πλεονεκτήματα στην Κωνσταντινούπολη, το κέντρο του θαλάσσιου εμπορίου της εποχής, έναντι των βασικών οικονομικών αντιπάλων της, της Πίζας και της Γένοβας.

* Από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα η Βενετία λειτούργησε ως σύμμαχος του Βυζαντίου, προσφέροντάς του στρατιωτική υποστήριξη, τόσο για την καταστολή της πειρατείας στην Αδριατική όσο και εναντίον των Μωαμεθανών και Νορμανδών που επιχειρούσαν να εισβάλουν σε βυζαντινά εδάφη.

* Το 1004 οι Βενετοί εκδίωξαν τους Άραβες από το Μπάρι. Όλη την επόμενη δεκαετία πολέμησαν εναντίον των σλαβόφωνων και Σαρακηνών πειρατών στην Αδριατική και τη Μεσόγειο.

* Κατά τη δεκαετία του 1080 έδωσαν νικηφόρες μάχες κατά των Νορμανδών που εισέβαλλαν σε διαφορετικά μέτωπα στη βυζαντινή επικράτεια.

* Το 1108, ο βενετικός στόλος ενώθηκε με τις βυζαντινές δυνάμεις εναντίον των Νορμανδών και αποκατέστησαν τη βυζαντινή κυριαρχία στο Δυρράχιο.

* Μετά την Πρώτη Σταυροφορία (1096-1099), η οποία είχε οδηγήσει στη δημιουργία του Λατινικού Βασιλείου της Ιερουσαλήμ, διαμορφώθηκε ένα νέο γεωπολιτικό τοπίο: φάσεις συμμαχίας και σύγκρουσης μεταξύ Βενετίας και Βυζαντίου. Η ενεργή εμπλοκή πολεμικών πλοίων της Πίζας και της Γένοβας στη σταυροφορία, η οποία εξασφάλισε πλεονεκτική θέση στο νέο χριστιανικό βασίλειο για τους εμπόρους και λαφυραγωγούς των δύο αυτών πόλεων, έμοιαζε να απειλεί την υπεροχή της Βενετίας στην Ανατολική Μεσόγειο.

* Η Βενετία απέστειλε τελικώς το 1110 έναν στόλο στην Παλαιστίνη, προς υποστήριξη του Βασιλέως της Ιερουσαλήμ.

* Την επόμενη χρονιά, το 1111, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ εξέδωσε ένα χρυσόβουλο, με το οποίο παραχωρούσε εμπορικά προνόμια στην Πίζα. Οι αρχές της Πίζας έδωσαν όρκο ότι ο πληθυσμός της πόλης στο σύνολό του θα παραμείνει πιστός στον Βυζαντινό αυτοκράτορα, και θα υποστηρίξει τα σχέδιά του να ανακτήσει τον έλεγχο της Αντιόχειας και άλλων εδαφών που είχαν περιέλθει στον έλεγχο των σταυροφόρων.

* Καθ' όλη τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, κλιμακωνόταν η σύγκρουση μεταξύ της Βενετίας και της Πίζας για τους θαλάσσιους δρόμους στη Μεσόγειο και τα εμπορικά προνόμια στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία· η πρώτη ναυτική μάχη μεταξύ των στόλων των δύο πόλεων-κρατών έλαβε χώρα το 1099, στα ύδατα της Ρόδου. Η Γένοβα θα γινόταν ο κύριος εμπορικός και στρατιωτικός αντίπαλος της Βενετίας από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα και μετά.

* Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, αν και γενικά εξασφάλιζαν μια προνομιακή θέση στη Βενετία (καθώς αυτό βοηθούσε στην προώθηση των δικών τους στρατηγικών συμφερόντων), προσπάθησαν κατά καιρούς να εκμεταλλευτούν τις αντιπαλότητες μεταξύ των ιταλικών ναυτικών Δημοκρατιών, είτε λόγω των ιδιαιτεροτήτων μιας συγκεκριμένης συγκυρίας, είτε ως μια μορφή της πολιτικής του

«διαίρει και βασίλευε». Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, η προσπάθεια δύο διαδοχικών Βυζαντινών αυτοκρατόρων να εκμεταλλευτούν αυτές τις αντιπαλότητες μεταξύ των πόλεων-κρατών της ιταλικής χερσονήσου αποδείχθηκε καταστροφική για την αυτοκρατορία.

* Το 1195 ο αυτοκράτορας Ισαάκ Β΄ Άγγελος ανατράπηκε, τυφλώθηκε και φυλακίστηκε από τον αδελφό του Αλέξιο Γ΄ Άγγελο. Ο νέος αυτοκράτορας φάνηκε απρόθυμος να εξυπηρετεί τις πληρωμές του χρέους του Βυζαντίου προς στη Βενετία, που είχαν συμφωνήσει οι αυτοκράτορες Ανδρόνικος το 1184 και Ισαάκ Β΄ Άγγελος μεταξύ 1187 και 1189. Το 1198, εξέδωσε τρία χρυσόβουλα, τα οποία επικύρωναν τα προηγούμενα εμπορικά προνόμια που είχαν παραχωρηθεί σε καθεμιά από τις τρεις πόλεις-κράτη, τη Βενετία, την Πίζα και τη Γένοβα. Με αυτή την πρωτοβουλία, ο αυτοκράτορας καθιέρωνε μια θέση ίσων αποστάσεων από τους τρεις ναυτικούς αντιπάλους.

* Σε αυτή ακριβώς την περίοδο επιδεινώθηκε η εσωτερική κατάσταση στο Βυζάντιο: μια μερίδα της βυζαντινής ελίτ θεώρησε τον νέο αυτοκράτορα ως παράνομο σφετεριστή της εξουσίας. Όταν μετά το ανεπιτυχές τέλος της Τρίτης Σταυροφορίας το 1199, ο Πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ έκανε έκκληση για μια νέα σταυροφορία, ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος επικρότησε την πρωτοβουλία του σε μια προσπάθεια να σταθεροποιήσει τη διακυβέρνησή του μέσω νέων συμμαχιών. Ωστόσο, η Τέταρτη Σταυροφορία κατέληξε τελικά στην κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους σταυροφόρους, υπό την ηγεσία του υπερήλικα (97 ετών) δόγη της Βενετίας Ενρίκο Ντάντολο.

* Οι Βενετοί ήταν αρχικά απρόθυμοι να υποστηρίξουν την Τέταρτη Σταυροφορία. Συμφώνησαν μόνο να παράσχουν πλοία για να μεταφέρουν τους σταυροφόρους στην Αίγυπτο, αφού ο απεσταλμένος τους, ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος, τους υποσχέθηκε 85.000 ασημένια μάρκα για τη μεταφορά και τη διατροφή των 33.500 σταυροφόρων που υποτίθεται ότι θα είχαν συγκεντρωθεί στη Βενετία το 1202. Ωστόσο, το 1202 συγκεντρώθηκαν στη Βενετία λιγότεροι από 10.000 σταυροφόροι και τα χρήματα που είχαν συγκεντρωθεί ήταν λιγότερα από 51.000 ασημένια μάρκα. Ο δόγης δήλωσε ότι θα αναλάμβανε το έργο της μεταφοράς αν ο στόλος των σταυροφόρων έκανε μια παράκαμψη προς τις ακτές της Δαλματίας, για να αποκαταστήσει τη βενετική κυριαρχία στην πόλη Ζάρα, η οποία τότε ήταν υπό την κυριαρχία του βασιλιά της Ουγγαρίας.

* Έναν χρόνο πριν, ο Βυζαντινός πρίγκιπας Αλέξιος Άγγελος, γιος του ανατραπέντος, τυφλωθέντος και φυλακισμένου αυτοκράτορα Ισαάκ Β΄ Άγγελου, είχε δραπετεύσει από την Κωνσταντινούπολη με ένα πλοίο της Πίζας. Αυτός διαπραγματεύτηκε με τους σταυροφόρους που ήταν ακόμα αγκυροβολημένοι στη Ζάρα: «αν αποκαταστήσουν τους νόμιμους κληρονόμους του θρόνου, τον Αλέξιο και τον πατέρα του Ισαάκ, θα τους κατέβαλλε 200.000 μάρκα, προμήθειες για το ταξίδι τους προς την Αίγυπτο, έναν στρατό 10.000 Βυζαντινών και θα διατηρούσε μια μόνιμη δύναμη 500 ανδρών στους Αγίους Τόπους. Επιπλέον, υποσχέθηκε ότι ολόκληρη η αυτοκρατορία του θα

αναγνώριζε την πρωτοκαθεδρία της Αγίας Έδρας της Ρώμης, από την οποία είχε διαχωριστεί πριν από καιρό» (Nicol 1988: 133).

* Ο Δόγης και οι σταυροφόροι συμφώνησαν. Ο τυφλός Ισαάκ Β΄ Άγγελος επανέκτησε τον θρόνο του αυτοκράτορα. Την 1^η Αυγούστου 1203 ο πρίγκιπας Αλέξιος στέφθηκε ως συναυτοκράτορας.

* Ο στόλος των σταυροφόρων παρέμεινε στα νερά της Κωνσταντινούπολης μέχρι να πραγματοποιηθούν οι υποσχέσεις που είχαν δοθεί από τον συναυτοκράτορα Αλέξιο Δ΄ Άγγελο. Τελικώς, τον Ιανουάριο του 1204, ένας βυζαντινός ευγενής, ο Αλέξιος Μούρτζουφλος, ανέτρεψε τον Αλέξιο Δ΄ Άγγελο και τον πατέρα του και αναγορεύτηκε νέος αυτοκράτορας του Βυζαντίου με το όνομα Αλέξιος Ε΄ Δούκας.

* Όταν έγινε σαφές ότι ο νέος αυτοκράτορας δεν είχε σκοπό να ανταποκριθεί στις υποσχέσεις που είχε δώσει στους σταυροφόρους ο Αλέξιος Δ΄ Άγγελος, η πόλη καταλήφθηκε και λεηλατήθηκε τον Απρίλιο του 1204 και η αυτοκρατορία διαμοιράστηκε μεταξύ των νέων κυριάρχων της. Τον Μάιο του 1204, ο Βαλδουίνος Κόμης της Φλάνδρας και της Αινώ στέφθηκε αυτοκράτορας της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης (ή της Ρωμανίας). Τα τρία όγδοα της Κωνσταντινούπολης υπήχθησαν σε βενετική κυριαρχία, συμπεριλαμβανομένου του ναυπηγείου και των προβλητών της πόλης, όπως και τα τρία όγδοα από τα εδάφη της αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης, της Εύβοιας (Negroponte), της Κέρκυρας και των πελοποννησιακών πόλεων-οχυρών Μεθώνης και Κορώνης.

* Η επιτυχία της Βενετίας ήταν πρωτοφανής. Μέσα σε δύο αιώνες είχε μεταμορφωθεί από επαρχιακή εμπορική πόλη στην Αδριατική σε μεγάλη αποικιακή δύναμη σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Από την αναζήτηση της προστασίας και της συμμαχίας του Βυζαντίου, είχε γίνει ένα από τα πιο σημαντικά εμπορικά κέντρα στην Ευρώπη. Όταν το 1204 μια πόλη περίπου 100.000 κατοίκων, κατάφερε να υπαγάγει στην κυριαρχία της τα «τρία όγδοα» μιας αυτοκρατορικής πρωτεύουσας, που αποτελούσε την πλουσιότερη και μεγαλύτερη χριστιανική πόλη στον κόσμο.

* Ορισμένοι πατρίκιοι προσανατολίστηκαν τότε στο να αναλάβουν ρόλο φεουδάρχη άρχοντα, ως ιδιοκτήτες φεουδαρχικών κτήσεων σε ξένους μέχρι τότε τόπους, από όπου (θα) αποκόμιζαν προσόδους και δασύματα.

* Η «φεουδαρχική τάση» που αναπτύχθηκε με τον τρόπο αυτό στο εσωτερικό της βενετικής αριστοκρατίας λειτουργούσε ως διαδικασία αποσύνθεσης της «αυτοκρατορίας». Όπως υπογραμμίζει η Μονίκ Ο'Κόνελ, «το μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας που αποδόθηκε στη Βενετία με τον διαμοιρασμό του 1204 χάθηκε από τον έλεγχο της τόσο γρήγορα όσο γρήγορα είχε αποκτηθεί» (O'Connell 2009:19).

* Η «φεουδαρχική τάση» αποσύνθεσης της βενετικής κυριαρχίας τέθηκε υπό έλεγχο μόνο στα εδάφη στα οποία το κράτος κατάφερε να αναλάβει άμεσο έλεγχο. Αυτά ήταν η Κρήτη, η Μεθώνη και η Κορώνη στην νότια Πελοπόννησο, και η Χαλκίδα.

* Η Βενετία ουσιαστικά μιμήθηκε το όψιμο «ψευδοφεουδαρχικό» βυζαντινό καθεστώς, χορηγώντας γη σε στρατιωτικούς αξιωματούχους και ευγενείς, χωρίς να τους εκχωρεί όμως τη νομική και οικονομική ισχύ ή την αυτονομία που χαρακτηρίζει τις αυθεντικές φεουδαρχικές κοινωνικές σχέσεις. Οι αξιωματούχοι αυτοί υπέρκεινταν στον έλεγχο του τοπικού κρατικού μηχανισμού, όπως και στον έλεγχο του κεντρικού βενετικού κράτους.

* Η Λατινική Αυτοκρατορία της Ρωμανίας αποδείχθηκε βραχύβια. Τον Ιούλιο του 1261, οι ηγέτες της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας κατέκτησαν την Κωνσταντινούπολη και αποκατέστησαν το Βυζάντιο. Η Βενετία κατόρθωσε να διατηρήσει τις αποικιακές της κτήσεις και τις ναυτικές της βάσεις στην Κρήτη, την Εύβοια, τη Μεθώνη, την Κορώνη και τα Κύθηρα, αλλά είχε χάσει την προνομακία της θέση στην Κωνσταντινούπολη.

* Η παλινόρθωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1261 δεν κατάφερε, ούτε επιδίωξε, να επαναφέρει το επίπεδο εκείνο κρατικής συνοχής που υπήρχε πριν από την Τέταρτη Σταυροφορία.

* Σύμφωνα με τον Αγγελική Λαΐου, αυτή η αποδυνάμωση του κεντρικού κράτους, ιδιαίτερα από τον 14^ο αιώνα και εξής, αύξησε τη σημασία του εμπορίου μακρινών αποστάσεων και του ναυτιλιακού εμπορίου, που πλέον, δημιουργούσαν τους δεσμούς επικοινωνίας και συνοχής μεταξύ των βυζαντινών περιοχών: «[...] το βυζαντινό κράτος δεν λειτουργούσε πλέον ως αποτελεσματικός μηχανισμός ολοκλήρωσης. Κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα, υπήρχε ένας παράγοντας ολοκλήρωσης: ήταν το διεθνές εμπόριο, στο οποίο κυριαρχούσαν και το οποίο οργάνωναν οι ιταλικές πόλεις-κράτη, η Πίζα για λίγο, αλλά κυρίως η Γένοβα και η Βενετία. [...] υπήρχαν περιφερειακές οικονομίες – εκείνες της Μακεδονίας και της Θράκης, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου – σίγουρα με κάποια επαφή μεταξύ τους, αλλά με τον σημαντικό παράγοντα να είναι η σχέση τους με τους Ιταλούς και ο ρόλος τους στο εμπορικό σύστημα της ανατολικής Μεσογείου» (Laiou 2002: 312).

* Αυτό το νέο οικονομικό και κοινωνικό τοπίο στη Μεσόγειο ενίσχυσε τον οικονομικό ρόλο τόσο της Βενετίας όσο και της Γένοβας, αλλά επίσης τροφοδότησε τον διαρκώς ελλοχεύοντα ανταγωνισμό μεταξύ τους. Μετά το 1261, οι Γενουάτες ευνοήθηκαν σημαντικά από τον νέο Βυζαντινό αυτοκράτορα και σύντομα δημιούργησαν μια ακμάζουσα αποικία στο Πέρα, λίγο έξω από τη βυζαντινή πρωτεύουσα.

* Ο πρώτος βενετογενουατικός πόλεμος ξέσπασε το 1256 στη θαλάσσια περιοχή της Άκρα (σημερινό Β. Ισραήλ), πόλης που κατείχαν οι Σταυροφόροι, και διήρκεσε μέχρι το 1270.

- * Το 1276, η Γένοβα κατέλαβε και λεηλάτησε την Πίζα, εξασφαλίζοντας έκτοτε την απόλυτη υπεροχή στα βορειοδυτικά παράλια της ιταλικής χερσονήσου.
- * Ο δεύτερος βενετογενουατικός πόλεμος ξέσπασε το 1294 στην Κύπρο και διήρκεσε μέχρι το 1302. Αυτή τη φορά, οι Γενουάτες ήταν, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι νικητές. Οργάνωσαν μεγάλους πολεμικούς στόλους με πληρώματα περίπου 35.000 ανδρών και κατέστρεψαν δύο φορές ή κατέλαβαν τους βενετικούς στόλους το 1298.
- * Το 1347 η Βενετία επλήγη από τον Μαύρο Θάνατο, δηλαδή την επιδημία βουβωνικής πανώλης «που το 1348 σκότωσε περίπου τον μισό πληθυσμό της Βενετίας και σάρωσε ανάλογα και αλλού» (Lane 2007: 249). Ο βενετικός πληθυσμός μειώθηκε σε 80.000 ανθρώπους περίπου.
- * Λόγω έλλειψης εργατικών χεριών που προκλήθηκε από τα καταστροφικά αποτελέσματα του λοιμού, η Κοινότητα ενθάρρυνε τη μετανάστευση από την ιταλική ενδοχώρα και τη Μεσόγειο. Καθώς όμως δεν καλύπτονταν οι ελλείψεις σε χαμηλόβαθμα πληρώματα, η Βενετία άρχισε να εξαρτάται όλο και περισσότερο από μισθοφόρους, για να μπορεί να διεξάγει τους πολέμους της.
- * Το 1350, δηλαδή λίγο μετά το καταστροφικό πέραςμα της πανούκλας από τη Βενετία και το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, ξέσπασε ο τρίτος βενετογενουατικός πόλεμος. Καθώς δεν ήταν σε θέση να επανδρώσουν αρκετά μεγάλο στόλο για τον πόλεμο, οι Βενετοί μίσθωσαν πλοία και πληρώματα από τον βασιλιά της Αραγονίας και τον Βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος είχε αρχίσει να έχει προβλήματα με την παρουσία των Γενουατών στο Πέρα.
- * Ο τέταρτος βενετογενουατικός πόλεμος ή πόλεμος της Κιότζα (βενετικά: Cιόχα, ιταλικά: Chioggia) ξέσπασε το 1377 κοντά στην Τένεδο και κράτησε μέχρι το 1381. Οι Γενουάτες συνήψαν συμμαχία με τον βασιλιά της Ουγγαρίας και τον Άρχοντα της Πάδοβα και το 1379 κατέκτησαν την Κιότζα στη νότια είσοδο των βενετικών λιμνοθαλασσών και πολιορκήσαν τη Βενετία. Καθώς βρέθηκαν αντιμέτωποι με τον κίνδυνο να κατακτηθούν και να λεηλατηθούν από τις δυνάμεις του εχθρού, ο δόγης και οι πατρίκιοι της Βενετίας επικέντρωσαν τις προσπάθειές τους στην ανύψωση του ηθικού του πληθυσμού, και στο πλαίσιο αυτό «υποσχέθηκαν ότι μόλις τελείωνε ο πόλεμος θα έκαναν ριζικές πολιτικές αλλαγές και θ' αντάμειβαν πλούσια τον κόσμο» (Lane 2007: 281). Τελικά, το αρνητικό κλίμα στη Βενετία αντιστράφηκε και με τη βοήθεια «Ιταλών» και «Αγγλων» μισθοφόρων η Κιότζα επανακτήθηκε από τους Βενετούς τον Ιούνιο του 1380, τερματίζοντας την πολιορκία της Βενετίας.
- * Ο Πόλεμος της Κιότζα ήταν η τελευταία απειλή για την ανεξαρτησία και την ακεραιότητα της Βενετίας για πάνω από έναν αιώνα, μέχρις ότου αποτελέσουν πραγματικό κίνδυνο οι Οθωμανοί. Λίγο μετά τον πόλεμο της Κιότζα, «η Κοινότητα της Γένοβας παρέλυσε από τις επαναστάσεις» (Lane 2007: 288).

* Σε αυτή τη νέα συγκυρία, αρχής γενομένης το 1386 με την κατάκτηση της Κέρκυρας, η Βενετία σχεδόν διπλασίασε τα αποικιακά της εδάφη στην ιταλική χερσόνησο (Domini di Terraferma) και στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο (Stato da Màr) μέσα σε τριάντα χρόνια.

* Η οθωμανική απειλή για τη Βενετία εμφανίστηκε στο τέλος του 15^{ου} αιώνα. Αρχής γενομένης με την κατάκτηση της Εύβοιας το 1470, οι Οθωμανοί προσαρτούσαν βενετικά αποικιακά εδάφη μέχρι τις αρχές του 18^{ου} αιώνα: κατέλαβαν το Μαυροβούνιο το 1479, τη Μεθώνη και την Κορώνη το 1500, το Δυρράχιο το 1501, τη Νάξο και τα γύρω νησιά του Αιγαίου το 1566, την Κύπρο το 1571, την Κεφαλλονιά το 1572 και την Κρήτη το 1669. Ωστόσο, οι Βενετοί κατάφεραν να αποκαταστήσουν την κυριαρχία τους στην Πελοπόννησο το 1688, μόνο για να την χάσουν και πάλι από τους Οθωμανούς το 1712. Η Βενετία καταλύθηκε από τον στρατό του Ναπολέοντα το 1797.

* Βασική για την επιβίωση της Βενετίας και αρκετών από τις αποικιακές της κτήσεις υπήρξε η νικηφόρα ναυμαχία της Ναυπάκτου (Lepanto), η οποία έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1571, δύο μήνες μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς, μεταξύ της Χριστιανικής Ιερής Ένωσης (Liga Sancta, που σχηματίστηκε από την Ισπανία, τη Μάλτα, τη Βενετία, τη Γένοβα και τα παπικά κράτη) και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στη ναυμαχία, όπου συνετρίβη ο οθωμανικός στόλος, η Βενετία παρείχε 110 από τα συνολικά 208 πολεμικά πλοία της Ένωσης και οι ναύαρχοί της είχαν ουσιαστικά τη διοίκηση του χριστιανικού στόλου.

* Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, μέσα σε πενήντα χρόνια η Βενετία ερημώθηκε από δύο επιδημίες πανώλης: το 1576-1577, που μείωσε τον πληθυσμό της πόλης από 190.000 σε 125.000 και στα 1630-1633, που μείωσε τον πληθυσμό από 150.000 σε 100.000 κατοίκους. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ο πληθυσμός της Βενετίας ήταν και πάλι 140.000, σαφώς κάτω από το επίπεδο που είχε πριν από τον λοιμό του 1576.

* Από τον 15^ο μέχρι τον 18^ο αιώνα η Βενετία διεξήγαγε πολέμους όχι μόνο εναντίον των Οθωμανών αλλά και εναντίον της Γαλλίας, της Ισπανίας, του Δουκάτου του Μιλάνου κλπ.

* Η παρατεταμένη περίοδος πολέμων υπήρξε αφορμή για να υιοθετηθούν κρατικές πολιτικές που άνοιξαν τον δρόμο στον μετασχηματισμό του οικονομικού και κοινωνικού τοπίου της Βενετίας.

2. Ρεπουμπλικανισμός: η πολιτική δομή του βενετικού κράτους από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα

* Η δομή του βενετικού κράτους ακολούθησε αρχικά το συγκεντρωτικό κρατικό πρότυπο, το οποίο η τοπική αριστοκρατία είχε κληρονομήσει από το βυζαντινό εξαρχάτο, στο οποίο αρχικά ανήκε.

* Οι αριστοκράτες της Βενετίας λειτουργούσαν τόσο σε ιδιωτικό επίπεδο όσο και (κυρίως) συλλογικά ως μέλη μιας τάξης κατόχων χρήματος. Ταυτόχρονα, λειτουργούσαν συλλογικά ως το κράτος, ως η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία.

* Από τα μέσα του 12^{ου} αιώνα η Βενετία διαμορφώθηκε σε Δημοκρατία, δηλαδή στο μη βασιλευόμενο πολιτειακό καθεστώς, στο οποίο η διακυβέρνηση θεωρείται *δημόσιο ζήτημα* (res publica, εξού republic, Republik, κλπ.) και όχι υπόθεση ενός ανώτατου άρχοντα που προσωποποιεί την εξουσία.

* Το θεσμικό πλαίσιο της Βενετίας στα τέλη του 13^{ου} αιώνα περιλάμβανε: (α) Το *Μεγάλο Συμβούλιο*, που αποτελούνταν από περισσότερα από 1200 μέλη, από το οποίο προέκυπταν άλλα, ιδιαίτερα συμβούλια. (β) Το *Συμβούλιο των Σαράκοντα* και τη *Γερουσία*, δύο επιτροπές που κατείχαν αυξημένες δικαιοδοσίες σε ζητήματα εμπορίου, ναυσιπλοΐας, πολεμικών στόλων, εξωτερικών υποθέσεων, κλπ. (γ) Έξι *Συμβούλους παρά τω Δόγη*, και, βεβαίως, (δ) τον *Δόγη*.

* Δέκα άνδρες, δηλαδή ο δόγης με τους συμβούλους του και οι τρεις επικεφαλής του Συμβουλίου των Σαράκοντα και της Γερουσίας, απάρτιζαν τη Signoria, το ανώτατο όργανο της κρατικής εκτελεστικής εξουσίας.

* Πέραν του ότι ήταν μέλος της Signoria, χωρίς δεσποτικές εξουσίες, η εξουσία του δόγη περιοριζόταν και από έναν όρκο, με τον έλεγχο της τήρησης του οποίου ήταν επιφορτισμένη μία ειδική επιτροπή.

* Με την εξαίρεση του δόγη, η θητεία του οποίου ήταν ισόβια, τα μέλη όλων των άλλων θεσμών και επιτροπών εκλέγονταν για περιορισμένο χρονικό διάστημα, από μερικούς μήνες μέχρι τρία χρόνια, μεταξύ των αρρένων μελών των αρχοντικών οικογενειών. «Ο δόγης δεν μπορούσε ν' απαλλάξει από τα καθήκοντά τους ή να τιμωρήσει ο ίδιος τα μέλη αυτών των διοικητικών επιτροπών» (Lane 2007: 152). Τη δικαιοδοσία για δίωξη αξιωματούχων και μελών επιτροπών για κατάχρηση είχαν μόνο οι Εισαγγελείς του Κράτους (Avogadori di Comun), οι οποίοι *απάγγελλαν* κατηγορίες προς εκδίκαση από τους Σαράκοντα (Lane 2007: 155).

* Τα μέλη των διαφόρων επιτροπών εκλέγονταν ως επί το πλείστον με κλήρο, ενώ η αποδοχή της θέσης ήταν υποχρεωτική και αμειβόταν πάντα με έναν μισθό ο οποίος καταβαλλόταν από το κράτος. «Ενώ μεγάλο μέρος της υπόλοιπης Ευρώπης ήταν ακόμα υπό την κυριαρχία των οίκων κληρονομικών βασιλιάδων ή τοπικών ευγενών, η Βενετία ζούσε και εμπορευόταν υπό την αρχή ενός γραπτού νόμου που ερμηνευόταν από εκλεγμένα συμβούλια και δικαστές και επιβαλλόταν από μια περίπλοκη γραφειοκρατία» (Ruggiero 1978: 243).

* Σε μια περίπτωση, το 1355, ο ίδιος ο δόγης, ο Μαρίν Φαλιέρ, καταδικάστηκε σε θάνατο και αποκεφαλίστηκε (Lane 2007: 264 κ.ε.).

* Τον 16^ο αιώνα, οι Βενετοί πατρίκιοι που συμμετείχαν στο Μεγάλο Συμβούλιο του κράτους αποτελούσαν ποσοστό μεταξύ του 4% και του 5% του ανδρικού πληθυσμού της πόλης, της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας. Συγκριτικά, δύομισι αιώνες αργότερα, το εκλογικό σώμα στην Αγγλία ήταν περίπου 3% και στη Σκωτία κάτω από το 0,2% του πληθυσμού.

* Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τον οποίο πολλοί ριζοσπάστες στοχαστές και πολιτικοί φιλόσοφοι πριν από τη Γαλλική Επανάσταση επαίνεσαν το πολιτειακό σύστημα της Βενετίας.

* Ο Άγγλος θεωρητικός του ρεπουμπλικανισμού (του πολιτικού συστήματος της Δημοκρατίας) Τζέιμς Χάρινγκτον, στο σημαίνον για την εποχή έκδοσής του βιβλίο του *The Commonwealth of Oceana* (που δημοσιεύτηκε το 1656 και ήταν αφιερωμένο στον Όλιβερ Κρόμγουελ), θεωρεί τη Βενετία ως «μοντέλο» για τη Βρετανική Κοινοπολιτεία (το βρετανικό κράτος), τονίζοντας: «Η κοινοπολιτεία της Βενετίας, αυτή η οποία ανάμεσα σε όλες τις άλλες είναι η πλέον εξισωτική στο σύνταγμα [...] αποτελεί το χαρακτηριστικό πρότυπο» (Harrington 1992 [1656]: 33, 34).

* Μια παρόμοια κρίση εκφράζει και ο Μπαρούχ Σπινόζα, στο τελευταίο ημιτελές έργο του, την *Πολιτική πραγματεία* (1676-1677), όπου υποστηρίζει ότι ένα «αριστοκρατικό» καθεστώς όπως αυτό της Βενετίας είναι πάντα πλεονεκτικότερο σε σύγκριση με μια απόλυτη μοναρχία: «Για να έχουν όλοι οι πατρίκιοι ίση εξουσία ως προς τη λήψη αποφάσεων και την επιλογή κρατικών λειτουργιών, [...] θα πρέπει να υιοθετηθεί απολύτως η διαδικασία που ακολουθείται στη Βενετία» (Σπινόζα 1996: 201, η υπογράμμιση δική μου).

* Κέντρο και πυρήνας του βενετικού κράτους, όπως συμβαίνει με κάθε κράτος, ήταν ο κατασταλτικός κρατικός μηχανισμός, ο οποίος απαρτιζόταν από την κυβέρνηση, τους Κρατικούς Ανακριτές (Inquisitori do stato), τη μυστική αστυνομία και όλα τα άλλα κατασταλτικά όργανα, το δικαστικό σώμα και τις φυλακές, τα διάφορα κρατικά συμβούλια, τον πολεμικό στόλο και τους μισθοφόρους, τους κατασκόπους και τους δημίους, κλπ.

* Η επιτροπή που είχε την ευθύνη της αστυνόμευσης της πόλης, οι «Κύριοι της νύκτας» (Signori di Notte) απασχολούσε περισσότερους από εκατό επιπλέον επιτελείς, οι οποίοι δεν προέρχονταν από την αριστοκρατία. Άλλες επιτροπές ήταν υπεύθυνες για τη διαχείριση των οικονομικών του κράτους, για την επιθεώρηση των πλοίων και ολόκληρου του στόλου, για την αστυνόμευση των αγορών, για τη διοίκηση των εμπορικών νηοπομπών ή των βενετικών πολεμικών στόλων.

* Σε τοπικό επίπεδο η Βενετία χωριζόταν σε εξήντα με εβδομήντα γειτονίες (ενορίες) και ένας ειδικός αξιωματούχος οριζόταν ως επικεφαλής («capo») κάθε γειτονιάς. Σε κάθε capo, ανετίθετο η αρμοδιότητα να αποτιμά την περιουσία των κατοίκων, να καταγράφει όλους τους ενήλικους άρρενες της ενορίας για την περίπτωση της επιστράτευσης, να αστυνομεύει τις ταβέρνες, τους αλλοδαπούς, κλπ., ώστε να διασφαλίζεται η τάξη στην πόλη. Τον 14^ο αιώνα, το σύστημα ενισχύθηκε με αστυνομικές περιπολίες, φτάνοντας τελικά στο ποσοστό του ενός αστυνομικού περιπολίας ανά 250 κατοίκους.

* Το βενετικό ποινικό δίκαιο βασιζόταν στο ρωμαϊκό δίκαιο και κωδικοποιήθηκε ως προς τις ποινές που αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένες παραβιάσεις νόμων ή συγκεκριμένα εγκλήματα. Τα εγκλήματα που σχετίζονταν με το οικονομικό και πολιτικό status quo (η ληστεία, η εξέγερση),

δηλαδή οι παραβιάσεις των σχέσεων ιδιοκτησίας ή της οφειλόμενης υπακοής προς τις κρατικές αρχές, επέσυραν τις πιο αυστηρές κυρώσεις. Ειδικότερα, «η ληστεία αξιολογείται [...] χωρίς αναφορά στη βία, αλλά με βάση την έκταση των περιουσιακών στοιχείων που έχουν αφαιρεθεί. Οι ποινές κατηγοριοποιήθηκαν προσεκτικά [...] ανάλογα με την αξία της απώλειας. [...] Θάνατος στην κρεμάλα ήταν η ποινή για όποιον έκλεβε περισσότερα από σαράντα λίρες. Για τους υπότροπους, όμως, ο νόμος δεν περιείχε διαβαθμίσεις: η κρεμάλα ήταν η ποινή» (Ruggiero 1978: 245).

3. Η βενετική οικονομία μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αιώνα: Μια σύντομη επισκόπηση των σχέσεων παραγωγής

* Από τον 12^ο αιώνα ή και νωρίτερα, η βενετική οικονομία και κοινωνία κυριαρχούνταν από ένα σύνολο εγχρήματων σχέσεων παραγωγής και εκμετάλλευσης.

* «Όλες οι δραστηριότητες της Βενετίας εντάσσονταν στους τομείς που οι οικονομολόγοι θα περιέγραφαν σήμερα ως δευτερογενείς και τριτογενείς: βιομηχανία, εμπόριο, υπηρεσίες – τομείς όπου η εργασία απασχολούνταν με υψηλότερες απολαβές απ' ό,τι στις αγροτικές δραστηριότητες» (Braudel 1984: 108).

* Η ανοδική οικονομική πορεία της Βενετίας ουδέποτε είχε ως κινητήρια δύναμη την «ατομική πρωτοβουλία» κάποιων επινοητικών ατόμων, έτοιμων να «αναλάβουν επιχειρηματικό ρίσκο». Ο «υποκινητής» της οικονομικής ανόδου της Βενετίας ήταν η συλλογικότητα μιας τάξης πατρικών, η οποία, έχοντας οργανωθεί από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα ως ένα στρατιωτικοποιημένο ναυτικό κράτος, λειτουργούσε τόσο ως συντονιστής όσο κι ως φορέας πολλαπλών χρηματοπαραγωγικών (με την έννοια ότι από το χρήμα παράγεται περισσότερο χρήμα) «εγχειρημάτων»: εμπόριο, πειρατεία, λεηλασία, δουλεμπόριο, πόλεμος, κλπ.

* Το κράτος δεν περιορίστηκε μόνο στον ρόλο του προστάτη και οργανωτή των χρηματοπαραγωγικών δραστηριοτήτων της βενετικής αριστοκρατίας, αλλά ανέλαβε το ίδιο σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες, λειτουργώντας ως «συλλογικός επιχειρηματίας».

* Το 1104 οικοδομήθηκε η Arsenale, ως κρατικό ναυπηγείο, ναύσταθμος και μανουφακτούρα παραγωγής όπλων, παράλληλα με τα ήδη υπάρχοντα ιδιωτικά ναυπηγεία. Σε διάφορες περιπτώσεις, το κράτος αναλάμβανε τον έλεγχο του συνόλου των ναυπηγικών δραστηριοτήτων της πόλης με τη στρατολόγηση όλων των τεχνιτών που δούλευαν στα ιδιωτικά ναυπηγεία.

* Δίπλα στην Αρσενάλε κτίστηκε μια άλλη κρατική επιχείρηση, η Τάνα (Tana), για την παραγωγή σκοινιών και την αποθήκευση της κάνναβης, της πρώτης ύλης για την παραγωγή των σκοινιών.

* Άλλες κρατικές επιχειρήσεις και κρατικοί θεσμοί που απέφεραν έσοδα στο κράτος ήταν η Ζέκα (Zecca), δηλαδή το νομισματοκοπείο, όπου παράγονταν τα βενετικά νομίσματα, και το Γραφείο

Άλατος, το οποίο έλεγχε την ιδιωτική παραγωγή αλατιού, ρύθμιζε τις τιμές του και τις προς εξαγωγή ποσότητες, όπως και τους δασμούς και φόρους από τις εισαγωγές και εξαγωγές αλατιού.

* Το Γραφείο Σίτου, επέπτευε τη σιταποθήκη, με στόχο να εξασφαλίζει τη σιτάρκεια της πόλης μέσω της ρύθμισης των τιμών και την κανονική και σταθερή εισαγωγή σιτηρών, επέπτευε επίσης όλους τους φούρνους της πόλης, διένειμε σιτηρά σε αυτούς και ρύθμιζε τις τιμές των προϊόντων τους.

* Ο βενετικός εμπορικός στόλος βρισκόταν κατά ένα σημαντικό μέρος του υπό κρατική ιδιοκτησία. Κάποια από αυτά τα κρατικά πλοία δημοπρατούνταν σε μεμονωμένους εμπόρους για ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα, ενώ τα υπόλοιπα παρέμεναν σε επιχειρηματική λειτουργία υπό κρατική διεύθυνση. Μέχρι το τέλος του 12^{ου}, ακόμη και η πλειοψηφία των ιδιωτικών πλοίων, ειδικά εκείνων που δραστηριοποιούνται σε μεγάλες θαλάσσιες διαδρομές στη Μεσόγειο, ταξίδευαν στο πλαίσιο είτε *ρυθμισμένων ταξιδιών*, είτε *επισήμως αδειοδοτημένων ταξιδιών*.

* Αυτή η σταδιακή «εθνικοποίηση» του εμπορικού στόλου της Βενετίας δεν συνδέεται με οποιαδήποτε σύγκρουση μεταξύ κρατικής εξουσίας και «ιδιωτικής επιχείρησης». Η διαμόρφωση της βενετικής κυρίαρχης τάξης συνεπαγόταν στενή αλληλοσύνδεση των ιδιωτικών δραστηριοτήτων με την κρατική εξουσία και τον κρατικό έλεγχο.

* Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, αν κανείς εξαιρέσει την αριστοκρατία, χοντρικά δυο χιλιάδες άτομα, ο πληθυσμός της πόλης των 80.000 κατοίκων (που έφτανε τις 100.000 μαζί με εκείνους που ζούσαν στην περιοχή της λιμνοθάλασσας) περιλάμβανε πέντε βασικές κατηγορίες ανθρώπων: α) τους νέους πλούσιους ή «παχείς» («porolo grasso»), δηλαδή εμπόρους, βιοτέχνες αλλά και γαιοκτήμονες, που είχαν επίπεδα πλούτου συγκρίσιμα με εκείνα των ευγενών· (β) τους «μικρούς ανθρώπους» («porolo minuto»), δηλαδή αυτούς που ανήκαν στην ανώτερη μεσαία τάξη και δεν εκτελούσαν «χειρωνακτική εργασία» (και στους οποίους τον 14^ο αιώνα χορηγήθηκε νομοθετικά το δικαίωμα στην «ιθαγένεια»), όπως οι λιγότερο σημαντικοί εμπορευόμενοι, οι εύποροι καταστηματάρχες, οι δικηγόροι, οι δημόσιοι υπάλληλοι σε ιεραρχικές θέσεις χαμηλότερες από την ανώτατη βαθμίδα· (γ) την κατώτερη μεσαία τάξη των μαστόρων που ανήκαν σε συντεχνίες, των αρχιτεχνιτών-μικροεπιχειρηματιών, κλπ., οι οποίοι εκτελούσαν «χειρωνακτική εργασία»· δ) τους εργάτες, είτε ανειδίκευτους είτε με διαφορετικά επίπεδα δεξιοτήτων, οι οποίοι ήταν επίσης το κύριο εργατικό δυναμικό στα εμπορικά πλοία της Βενετίας· ε) τους υπηρέτες και τους δούλους, συμπεριλαμβανομένων των δούλων λόγω χρεών.

* Σύμφωνα με τα υπάρχοντα ιστορικά στοιχεία, οι «τεχνίτες, καταστηματάρχες και εργάτες», δηλαδή οι κατηγορίες (γ) και (δ) «αντιστοιχούσαν στο [...] 90% των κατοίκων της πόλης» (Martin και Romano 2000: 16).

* Το οικονομικό και κοινωνικό αυτό σύστημα ήταν σαφώς «επιχειρηματικό», δεν ήταν όμως καπιταλισμός αλλά ένας εγχρήματος (χρηματοπαραγωγικός) συμβολαιακός τρόπος παραγωγής.

* Για να το κατανοήσουμε πρέπει να εξετάσουμε τι είναι όμως καπιταλισμός. Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα χαρακτηρίζεται από έξι τυπικά στοιχεία.

(α) Η μισθωτή εργασία, που ακόμα και αν δεν είναι πλειοψηφική, παράγει την κύρια μορφή πλεονάσματος για την κυρίαρχη τάξη. Στη μισθωτή εργασία εντάσσεται και το φασόν, ο μισθός με το κομμάτι ενός εργαζόμενου που απασχολείται σε έναν μόνο εργοδότη, διατηρώντας μια νομικά «ανεξάρτητη» εργασιακή υπόσταση.

(β) Χρήμα που τίκτει χρήμα σε μια γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή. Η εργασιακή δύναμη γίνεται εμπόρευμα, στο εσωτερικό μιας πλήρως εμπορευματοποιημένης οικονομίας. Συνεπώς εκχρηματισμός της συνολικής οικονομίας. Η γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή είναι ταυτόχρονα γενικευμένη χρηματική κυκλοφορία.

(γ) Συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και αποχωρισμός του καπιταλιστή από την καθαυτό εργασιακή διαδικασία. Για να αποτελεί ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής «κάτοχο κεφαλαίου», η κλίμακα της παραγωγής και ο αριθμός των μισθωτών που απασχολούνται πρέπει να είναι εκείνου του μεγέθους που επιτρέπει στον επιχειρηματία να αποδεσμευτεί από την καθαυτό εργασιακή διαδικασία και να αφιερωθεί αποκλειστικά στον έλεγχο και τη διεύθυνση της παραγωγής. Το εισόδημα του καπιταλιστή (το κέρδος) εξαρτάται από το μέγεθος του προκαταβεβλημένου κεφαλαίου, και όχι από την «εργασία του». «Ένας ορισμένος βαθμός ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής απαιτεί να μπορεί ο κεφαλαιοκράτης να χρησιμοποιεί *όλο το χρόνο που στη διάρκειά του ασκεί την ιδιότητα του κεφαλαιοκράτη*, δηλαδή του προσωποποιημένου κεφαλαίου, για να ιδιοποιείται και επομένως για να ελέγχει ξένη εργασία και για να πουλάει τα προϊόντα αυτής της εργασίας (Μαρξ 1978α: 322, η υπογράμμιση δική μου).

(δ) Ελεύθερος ανταγωνισμός και συγκρότηση των ατομικών κεφαλαίων σε *συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο*, δηλαδή σε ένα σύστημα αλληλοδιαπλοκής των μεμονωμένων επιχειρήσεων το οποίο διέπεται από προσίδεις εγγενείς κανονικότητες και λειτουργίες. «Ο *ελεύθερος ανταγωνισμός* είναι η σχέση του κεφαλαίου με τον εαυτό του ως ένα άλλο κεφάλαιο, δηλαδή η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. Οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου, που εμφανίζονται απλά ως τάσεις στα ιστορικά προστάδια της ανάπτυξής του, συγκροτούνται για πρώτη φορά ως νόμοι» (Μαρξ 1990: 498).

(ε) Ο χρηματοπιστωτικός τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο υφίσταται με τη μορφή Ιανού, αφενός, ως μέσα παραγωγής, και αφετέρου, ως χρηματοπιστωτικά αξιόγραφα. Ο χρηματοπιστωτικός «τρόπος ύπαρξης» της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας λειτουργεί ως υπόσχεση πληρωμής και συγχρόνως ως απαίτηση στο μέλλον. Το πιστωτικό χρήμα γίνεται η κυρίαρχη μορφή

χρήματος. Το αξιόγραφο, ο χρηματοπιστωτικός τίτλος μετατρέπει το κεφάλαιο σε εμπόρευμα, σε απτό πράγμα. Πραγματοποιεί την κεφαλαιακή σχέση.

(στ) Η διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης κρατικής μορφής, δηλαδή μιας δικαιοπολιτικής και ιδεολογικής δομής (κυρίαρχης ιδεολογίας), που αποκρύβει την ταξική κυριαρχία και τις σχέσεις εκμετάλλευσης.

* Συνοπτικά, ο καπιταλισμός αναφέρεται (i) στην εγχρήματη εμπορευματοπαραγωγική μεγάλη επιχειρηματικότητα στη βάση της μισθωτής εργασίας (και όχι στη βάση της δουλείας όπως στον αμερικανικό νότο τον 18^ο και 19^ο αιώνα, ή της δουλοπαροικίας, όπως οι μπογιάροι της Βλαχίας ή τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας), (ii) σε μια συγκεκριμένη πραγματοποιημένη μορφή χρηματιστικού συστήματος και (iii) σε έναν συγκεκριμένο τύπο κράτους.

*Ο Μαρξ περιγράφει τη γέννηση του καπιταλισμού με τον όρο «πρωταρχική συσσώρευση», περιεχόμενο της οποίας είναι *«να αντιπαρατεθούν και να 'ρθουν σε επαφή δυο λογίων, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων: από τη μια μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσω παραγωγής και μέσω συντήρησης [...] από την άλλη, ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της δικής τους εργατικής δύναμης, κι επομένως πωλητές εργασίας. Ελεύθεροι εργάτες [...] με την έννοια πως ούτε αυτοί οι ίδιοι ανήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής, όπως οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι κλπ., και με την έννοια πως ούτε και σ' αυτούς ανήκουν τα μέσα παραγωγής, όπως γίνεται λ.χ. στους αγρότες που διαχειρίζονται μόνοι το νοικοκυριό τους κλπ., απεναντίας είναι ελεύθεροι, απαλλαγμένοι απ' αυτά, τα στερούνται»* (Μαρξ 1978α: 739· βλ. και Μαρξ 2023).

* Στη Βενετία κυριαρχούσε ήδη από τον 12^ο αιώνα, ίσως και νωρίτερα, η εγχρήματη μεγάλη επιχειρηματικότητα στη βάση της μισθωτής εργασίας και επίσης είχαν αναπτυχθεί χρηματοπιστωτικά εργαλεία όπως η *commenda*, ως συμπράξεις διανομής των εσόδων για ένα *συγκεκριμένο* εμπορικό ταξίδι, αφενός κατόχων «χρήματος» και εμπορευμάτων και αφετέρου «κατόχων εργασίας» (π.χ. ενός αφεντικού που είχε στη δούλεψή του έναν αριθμό μισθωτών).

* Εντούτοις, δεν επρόκειτο ακόμα για καπιταλισμό καθώς οι μισθωτοί *δεν είχαν αποχωριστεί πλήρως από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής*. Η συνθήκη του μισθωτού καθαυτή συνεπαγόταν ταυτόχρονα μια απαίτηση επί των εσόδων της οικονομικής δραστηριότητας, καθώς διατηρούνταν η προκαπιταλιστική σχέση «συνεταιρισμού» ή «συντροφίας» μεταξύ του ιδιοκτήτη χρήματος και του εργαζομένου. Επιπλέον, η μισθωτή σχέση μερικές φορές επικάλυπτε και άλλες μορφές προκαπιταλιστικών σχέσεων, όπως στις περιπτώσεις όπου ένας μισθωτός ναυτικός συμμετείχε σε ένα οικονομικό εγχείρημα μαζί με τους δούλους του.

* Στη ναυτιλία, ο έμπορος ή το αφεντικό πλήρωνε προκαταβολικά τους μισθούς των ναυτικών για ολόκληρο το ταξίδι, το οποίο θα μπορούσε να διαρκέσει μέχρι και ένα έτος. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, στους ναυτικούς παρέχονταν επίσης καθημερινό σιτηρέσιο (που περιλάμβανε μπισκότα,

τυρί, παστό χοιρινό κρέας και κρασί). Όμως, οι μισθοί δεν ήταν οι σημαντικότεροι πόροι αμοιβής για τα μέλη του πληρώματος. Ακόμα και στην περίπτωση κρατικά οργανωμένων ταξιδιών, όλοι οι μισθωτοί ναυτικοί ήταν επίσης «συνεργάτες» του πλοιοκτήτη ή αφεντικού τους στο εμπορικό εγχείρημα. Με άλλα λόγια, κάθε ναύτης, πέραν του ότι ήταν μισθωτός, ήταν ταυτόχρονα και «έμπορος», που είχε μερίδιο στα κέρδη, αλλά το δικαίωμα να εμπορευείται δικά του εμπορεύματα.

* Μέχρι τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, η Βενετία παρέμενε μια προκαπιταλιστική οικονομία και κοινωνία, υπό την οικονομική, πολιτική και κοινωνική εξουσία μιας τάξης πατρικών εμπόρων, πλοιοκτητών και διευθυντών κρατικών επιχειρήσεων.

* Οι χρηματοπαραγωγικές δραστηριότητες της βενετικής άρχουσας τάξης συνιστούσαν μια ανολοκλήρωτη διαδικασία *πρωταρχικής συσσώρευσης*, σύμφωνα με το περιεχόμενο που έδωσε στον όρο ο Μαρξ. Ο ένας πόλος της διαδικασίας, οι Βενετοί κάτοχοι χρήματος και το κράτος τους, είχαν ήδη αποκτήσει τα σαφή χαρακτηριστικά μιας νόθας αστικής τάξης. Ο άλλος πόλος, όμως, ο *χωρίς περιουσία* προλετάριος, δεν είχε ακόμα αναδυθεί, και αυτός είναι ακριβώς ο λόγος που η αστική τάξη παρέμενε *νόθα*.

* Ο κάτοχος χρήματος ερχόταν σε επαφή με έναν εργαζόμενο που ήταν ελεύθερος (απαλλαγμένος) από κάθε μορφή προσωπικής εξάρτησης ή δουλείας, αλλά που δεν ήταν «ελεύθερος» από μέσα παραγωγής. Με άλλα λόγια, δεν ήταν προλετάριος, έστω και αν ένα μέρος του εισοδήματός του προερχόταν από την καταβολή μισθού. Ο συγκεκριμένος, «συμβολαιακός χρηματοπαραγωγικός» τρόπος παραγωγής συνεπαγόταν μια σχέση οικονομικής εκμετάλλευσης του εργαζομένου από τον ιδιοκτήτη χρήματος, ο οποίος ιδιοποιούνταν την υπερεργασία του εργαζομένου. Ο ιδιοκτήτης χρήματος και ο «διαχειριστής» (το αφεντικό) συγκέντρωναν τόσο την κυριότητα (ιδιοκτησία) όσο και την κατοχή (διαχείριση) των μέσων παραγωγής. Ωστόσο, ο εργαζόμενος είχε επίσης (περιορισμένη) *πρόσβαση στην κυριότητα (ιδιοκτησία) των μέσων παραγωγής* (του «κεφαλαίου»), τόσο μέσω της συμμετοχής στη «διανομή των κερδών» όσο και μέσω του δικαιώματος εμπορίας ίδιων εμπορευμάτων.

* Από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα, μια σειρά από αστάθμητα ιστορικά γεγονότα, που σχετίζονταν κυρίως με τους οικονομικούς ανταγωνισμούς, τους πολέμους και τις κρίσεις που λάμβαναν χώρα στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, οδήγησαν τελικώς στη διαμόρφωση ενός χωρίς παραγωγική περιουσία προλεταριάτου, και στο στέριωμα της συνάντησής του με την κρατικά οργανωμένη βενετική καπιταλιστική τάξη (και την εξουσίασή του από αυτήν).

4. Κρατική εξουσία και εδραίωση της κεφαλαιακής σχέσης. Προλεταριοποίηση των μισθωτών και ανάδυση της καπιταλιστικής χρηματοπιστωτικής σφαίρας

4.1. Η προλεταριοποίηση των τεχνιτών και των ναυτών

* Ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα το κρατικό ναυπηγείο της Βενετίας, η Αρσενάλε, όπως και οι άλλες μεγάλες κρατικές μανουφακτούρες, η Τάνα και η Ζέκα, λειτουργούσαν με αυστηρό εσωτερικό καταμερισμό εργασίας, υπό την ενιαία δεσποτική αρχή και διοίκηση των εκπροσώπων της Κοινότητας. Μια ιεραρχική δομή αποτελούμενη από διευθυντές, επιστάτες, αρχιμάστορες, ειδικευμένους και ανειδίκευτους εργάτες και μαθητευόμενους.

* Ο Δάντης Αλιγκέρι, μετά την επίσκεψή του στην Αρσενάλε το 1320, απεικόνισε την κόλαση στη *Θεία Κωμωδία* σαν έναν τόπο παρόμοιο με το υπερπλήρες και καταπιεστικό περιβάλλον της Αρσενάλε. Έγραφε:

«Καθώς δε εις τον ναύσταθμον των Βενετών κοχλάζει
κατ' εποχάς χειμερινάς η πίσσα η γλοιώδης,
ιν' αύθις τα διάβροχα πισσαλφαστώσουν πλοία [...]
ο μεν την πρόραν, άλλος δε σφυροκοπεί την πρύμνην
εκείνος κώπας τεχνουργεί, κι αυτός σχοινία πλέκει
ακάτιον κι αρτέμωνα ο άλλος αναρράπτει» (Δάντης 1881).

* Μετά τον τέταρτο βενετο-γενουατικό πόλεμο οι μάστορες και αρχιτεχνίτες απώλεσαν την όποια πρόσβασή τους στην ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, την οποία διατηρούσαν προηγουμένως. Οι εργάτες προλεταριοποιήθηκαν: με άλλη διατύπωση, έλαβε χώρα η συνάντηση του χωρίς περιουσία προλετάριου με τον συλλογικό κάτοχο χρήματος της Βενετικής Κοινότητας, όπως αυτός ο τελευταίος προσωποποιούνταν από έναν ή περισσότερους ανώτερους κρατικούς αξιωματούχους.

* Με ανάλογο τρόπο εξελίχθηκαν σταδιακά αρκετές ιδιωτικές μεταποιητικές μονάδες, όπως, για παράδειγμα, στον κλάδο των εκτυπώσεων-εκδόσεων, τη μεταλλουργία ή την παραγωγή γυαλιού και καθρεφτών στην περιοχή του Μουράνο. Μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αιώνα, ένα σταθερά αυξανόμενο τμήμα της μεσοαστικής τάξης και της νόθας αστικής τάξης της Βενετίας μετατράπηκαν σε καπιταλιστές.

* Παράλληλα επήλθε και η προλεταριοποίηση των ναυτών. Μετά τις καταστροφικές συνέπειες του λοιμού, η βενετική Γερουσία απαγόρευε στους κωπηλάτες και στα άλλα μέλη του πληρώματος, πλην των ανώτερων αξιωματικών, να εμπορεύονται με δικά τους εμπορεύματα, αφήνοντας έτσι τους μισθούς ως τη μόνη πηγή εσόδων των ναυτικών. Οι διαμαρτυρίες των ναυτικών στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, είχαν ως αποτέλεσμα κάποιες εξαιρέσεις από την απαγόρευση αυτή, αλλά και πάλι, τα

επιπλέον έσοδα των ναυτικών περιορίζονταν σε ένα επίπεδο που δύσκολα πλησίαζε τους μισθούς μερικών μηνών.

* Τα μέτρα πολιτικής και άλλες αλλαγές που θεσπίστηκαν στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα οδήγησαν έτσι στη δημιουργία ενός μεγάλου ναυτικού προλεταριάτου. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έγινε η κυρίαρχη μορφή εκμετάλλευσης στα βενετικά πλοία και η νόθα αστική τάξη των πλοιοκτητών και των εμπόρων μετατράπηκε σε καπιταλιστική τάξη.

4.2. Δημόσιο χρέος και καπιταλιστική χρηματοπιστωτική σφαίρα

* Οι βενετογενουατικοί πόλεμοι δημιούργησαν τεράστιες στρατιωτικές δαπάνες για το βενετικό κράτος, οι οποίες δεν μπορούσαν να χρηματοδοτηθούν με τα συνήθη μέσα εισπράξεως εσόδων (έμμεσοι φόροι, δασμοί, πρόστιμα κλπ.). Ξεκινώντας από τον πρώτο βενετογενουατικό πόλεμο, το 1262, η Βενετική Κοινότητα προσέφυγε στους πλουσιότερους κατοίκους της Βενετίας, από τους οποίους απαίτησε να χρηματοδοτήσουν μέρος των στρατιωτικών δαπανών μέσω αναγκαστικών δανείων.

* Σύμφωνα με το σύστημα που εισήχθη, ο πλούτος του κάθε κατοίκου αποτιμήθηκε από τις κρατικές αρχές και οι «πλούσιοι» ή οι «εύποροι» κάτοικοι, δηλαδή εκείνοι με ακίνητα αξίας άνω των 300 δουκάτων, κλήθηκαν να εγγραφούν ως δανειστές προς το κράτος. Όσοι υποχρεώθηκαν να εγγραφούν συνεισέφεραν το 24% του πλούτου τους στο δημόσιο χρέος. Ωστόσο, «καθώς η εκτίμηση [των περιουσιών, Γ.Μ.] γινόταν περίπου στο 1/3 της πραγματικής αξίας» (Lane 2007: 269), οι «εύποροι» κάτοικοι συνεισέφεραν μόνο το 8% του γνωστού πλούτου τους στο δημόσιο χρέος.

* Η μοναδική αποτίμηση πλούτου, η οποία διασώζεται, αυτή του 1379, μας δίνει μια εικόνα για τους πλούσιους και εύπορους Βενετούς στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα: από τους 2.128 ανθρώπους που αποτιμήθηκαν ως υπόχρεοι αναγκαστικού δανείου εκείνο το έτος, δηλαδή το 1/8 από το σύνολο των επικεφαλής νοικοκυριών της Βενετίας, 1.211 ήταν πατρίκιοι και 917 μη ευγενείς.

* Εξαιρετικά πλούσιοι ήταν 91 ευγενείς και 21 μη ευγενείς, με εκτιμήσεις που έδειχναν ότι ο πραγματικός τους πλούτος κυμαινόταν από τα 10.000 ως τα 150.000 δουκάτα (Lane 2007: 225).

* Με την εισαγωγή του συστήματος αναγκαστικών δανείων, το κράτος δημιούργησε ένα Γραφείο Ομολόγων (Camera degli Imprestiti) για τη διαχείριση του αναγκαστικά χρηματοδοτούμενου δημόσιου χρέους, γνωστό αργότερα ως Monte Vecchio (σε αντιδιαστολή με το Monte Nuovo που δημιουργήθηκε 1482), το οποίο κατέβαλλε σε όλους τους δανειστές του δημοσίου τόκο 5% ετησίως σε δύο δόσεις. Παράλληλα δημιουργήθηκε μια δευτερογενής αγορά, που επέτρεπε στους κατόχους κρατικών ομολόγων να τα πουλούν σε άλλους «επενδυτές».

* Έτσι, προέκυψε μια χρηματοπιστωτική αγορά, καθώς τα ομόλογα του Monte Vecchio έγιναν «επενδυτική επιλογή» για πολλούς ιδιοκτήτες χρήματος. Παράλληλα, η κερδοσκοπία με κρατικά ομόλογα άνθισε, καθώς η τιμή τους στη δευτερογενή αγορά κυμαινόταν σε αντιστοιχία με τις μεταβαλλόμενες οικονομικές και γεωπολιτικές συγκυρίες. Όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ, ένα σύστημα κρατικού χρέους ανοίγει τον δρόμο για την άνοδο του καπιταλισμού, και η κυρίαρχη χρηματοπαραγωγική τάξη της Βενετίας ήταν η πρώτη που εισήγαγε ένα τέτοιο σύστημα:

* «Το σύστημα της δημόσιας πίστης, δηλαδή των κρατικών χρεών, που τις αρχές του τις ανακαλύπτουμε κιάλας στον μεσαίωνα στη Γένουα και στη Βενετία, διαδόθηκε σ' όλη την Ευρώπη στη διάρκεια της περιόδου της μανουφακτούρας. [...]. Οι πιστωτές του δημοσίου στην πραγματικότητα δεν δίνουν τίποτα, γιατί το ποσό που δανείζουν μετατρέπεται σε κρατικά ευκολομεταβιβάσιμα χρεώγραφα, που στα χέρια τους εξακολουθούν να λειτουργούν, όπως θα λειτουργούσαν αν ήταν ισόποσο μετρητό χρήμα. Άσχετα όμως και από την τάξη των αργόσχολων εισοδηματιών [...] το δημόσιο χρέος έχει δημιουργήσει τις μετοχικές εταιρείες, το εμπόριο με συναλλάξιμες αξίες όλων των ειδών, [...] το παιχνίδι στο χρηματιστήριο και τη σύγχρονη τραπεζοκρατία» (Μαρξ 1978α: 779).

* Το βενετικό σύστημα δημόσιου χρέους λειτουργούσε σχεδόν χωρίς τριβές για περισσότερο από έναν αιώνα, προσελκύοντας χρήματα από το εξωτερικό, με το κράτος να είναι πάντοτε σε θέση να καταβάλλει σταθερούς τόκους στους κατόχους ομολόγων και να διατηρεί το συνολικό χρέος εντός διαχειρίσιμων ορίων.

* Στην πράξη, η Βενετία δημιούργησε ένα αξιόπιστο και σταθερό σύστημα «εθνικού χρέους» περισσότερο από τρεις αιώνες πριν από τη Βρετανία και στη βάση αυτή ανέπτυξε επίσης μια ιδιωτική χρηματοπιστωτική αγορά.

* Το μέγεθος του βενετικού δημόσιου χρέους αυξήθηκε από 5.770 δουκάτα το 1255 (πριν από την εισαγωγή του συστήματος των αναγκαστικών δανείων), σε 154.00 δουκάτα το 1279, μετά τον πρώτο βενετο-γενουατικό πόλεμο. Αυξήθηκε σε 1,1 εκατομμύρια δουκάτα το 1313, μετά τον δεύτερο βενετο-γενουατικό πόλεμο, αλλά έπεσε στα 423.000 δουκάτα το 1343, καθώς η κυβέρνηση επαναγόραζε τα κρατικά ομόλογα, ιδιαίτερα σε εποχές όπου οι τιμές τους έπεφταν. («Αντί ν' αποπληρώνει τις παλιές εκδόσεις, η κυβέρνηση θέσπισε ένα χρεολυτικό κεφάλαιο και εξαγόραζε ομολογίες, όταν οι τιμές ήταν χαμηλές». Lane 2007: 269). Στη διάρκεια του τέταρτου βενετογενουατικού πολέμου, το δημόσιο χρέος αυξήθηκε σε 3,27 εκατομμύρια το 1379 και σε 4,73 εκατομμύρια δουκάτα το 1381 (Lane 1966: 88).

* Ο τέταρτος βενετογενουατικός πόλεμος και η πολιορκία της Βενετίας από τις εχθρικές δυνάμεις κατά τα έτη 1379-1380 δημιούργησαν μείζονα χρηματοπιστωτική κρίση στη Βενετία. Το κράτος εισήγαγε εισφορές ύψους 107% του εκτιμώμενου πλούτου των εύπορων κατοίκων του· εντούτοις,

επειδή δεν ήταν σε θέση να καταβάλει τους τόκους, κήρυξε χρεοστάσιο έναντι των ομολογιούχων του, για πρώτη φορά από την ίδρυση του Monte Vecchio· στη δευτερογενή αγορά, οι τιμές των ομολόγων κατέρρευσαν και τα επιτόκια απογειώθηκαν.

* «Τα κρατικά ομόλογα, ακόμα και τα ακίνητα που είχαν συσσωρεύσει οι οικογένειες, ρίχτηκαν στην αγορά, ώστε να προκύψει το χρήμα με το οποίο θα προκαταβάλλονταν αυτές οι εισφορές. Η αγοραία τιμή κατρακύλησε για πρώτη φορά δραματικά. Από το 92,5 του 1375 έπεσε στο 18 το 1381, όταν ανεστάλη η καταβολή τόκων. Δραματικά έπεσαν επίσης οι τιμές των ακινήτων, καθώς η κυβέρνηση απαλλοτρίωνε την περιουσία των αφερέγγυων οφειλετών» (Lane 2007: 285-86).

* Εν μέσω αυτών των μεγάλων οικονομικών και πολιτικών αναταραχών, ορισμένοι κάτοχοι χρήματος, ακόμη και μεταξύ των κατοίκων της Βενετίας με περιουσιακά στοιχεία χαμηλότερα από το «όριο αποτίμησης», που δεν ήταν υποχρεωμένοι να συνεισφέρουν στο δημόσιο χρέος, πλούτισαν όταν, μετά το 1382, η χρηματοπιστωτική κρίση άρχισε να υποχωρεί και η πληρωμή τόκων από το Δημόσιο ξεκίνησε και πάλι, καθώς αγόραζαν μεγάλες ποσότητες φτηνών κρατικών ομολόγων με υψηλές αποδόσεις, προσδοκώντας την αύξηση των τιμών αυτών των ομολόγων. Το ίδιο σενάριο επαναλήφθηκε πενήντα χρόνια αργότερα, όταν η Βενετία διεξήγαγε επεκτατικούς πολέμους στη Λομβαρδία.

* Στις χρηματοπιστωτικές κρίσεις είναι κρίσιμης σημασίας η ύπαρξη πολυάριθμων μεσαίων τάξεων, οι οποίες μπορούν να δανείζονται χρήματα έναντι περιουσιακών εγγυήσεων (ακίνητα ή επιχειρήσεις) και οι οποίες είναι επίσης σε θέση να συμμετέχουν στις αγορές δημόσιου χρέους, με την αγορά ομολόγων. Αυτό ήταν σίγουρα η περίπτωση της Βενετίας στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, όταν μια μάζα μεσαίων και ανώτερων κρατικών αξιωματούχων, εύπορων τεχνιτών και ιδιοκτητών μανουφακτούρας, μικρών και μεσαίων εμπορών, εργοδηγών, προϊσταμένων και αρχιτεχνιτών στις μεγάλες κρατικές επιχειρήσεις, καταστηματαρχών κλπ. κερδοσκόπησαν με τα ομόλογα του δημόσιου χρέους μετά τον τέταρτο βενετογενουατικό πόλεμο, συμβάλλοντας έτσι στην ανάκαμψή του. Μέχρι το 1402, το δημόσιο χρέος μειώθηκε στα 3,6 εκατομμύρια δουκάτα και οι τιμές των ομολόγων αυξήθηκαν στο 66% της ονομαστικής τους αξίας (Lane 1966: 87). «Όμως στο μεταξύ είχε συντελεστεί μεγάλη μετατόπιση της κυριότητας των ομολόγων και των ακινήτων» (Lane 2007: 286).

* Ο Νάιαλ Φέργιουσον εξηγεί: «Τώρα, αν αγοράσετε ένα κρατικό ομόλογο, ενώ ο πόλεμος μαίνεται, αναλαμβάνετε προφανώς έναν κίνδυνο, τον κίνδυνο ότι το εν λόγω κράτος μπορεί να μη σας πληρώσει τον τόκο. Από την άλλη πλευρά, να θυμάστε ότι ο τόκος καταβάλλεται στην ονομαστική αξία του ομολόγου, οπότε αν μπορείτε να αγοράσετε ένα ομόλογο με επιτόκιο 5% σε μόλις το 10% της ονομαστικής αξίας του, μπορείτε να κερδίσετε μια ωραία απόδοση 50%. Στην ουσία, αναμένετε μια απόδοση ανάλογη με τον κίνδυνο που είστε διατεθειμένοι να αναλάβετε. [...]

Δεν είναι τυχαίο ότι το έτος 1499, όταν η Βενετία αγωνιζόταν τόσο στη γη, στη Λομβαρδία, όσο και στη θάλασσα ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αντιμετώπισε μια σοβαρή χρηματοπιστωτική κρίση, καθώς η αξία των ομολόγων κατέρρευσε και τα επιτόκια εκτοξεύτηκαν» (Ferguson 2008: 73).

* Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα το εμπόριο αναβίωσε, όπως και η ιδιωτική χρηματοπιστωτική δραστηριότητα, η οποία είχε ήδη αναπτυχθεί από την πρώιμη εισαγωγή στη Βενετία της αγοράς δημόσιου χρέους. Τα ιδιωτικά τραπεζικά ιδρύματα που δέχονταν καταθέσεις και έδιναν δάνεια αναπτύχθηκαν από τα τέλη του 13^{ου} και τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, κυρίως από τους πολυάριθμους ανταλλάκτες ξένων νομισμάτων που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή του Ριάλτο.

* «Κάποια στιγμή μεταξύ 1270 και 1318 οι αργυραμοιβοί (ανταλλάκτες χρήματος) της Βενετίας έγιναν τραπεζίτες, με μια μέθοδο παρόμοια με εκείνη με την οποία, δύο αιώνες αργότερα, η ίδια κατηγορία ανθρώπων έγιναν τραπεζίτες στο Άμστερνταμ, όπως και αργότερα οι χρυσοχόοι του Λονδίνου» (Dunbar 1892: 10-11).

* «[...] το χρηματεμπόριο, το εμπόριο με το εμπόρευμα-χρήμα, αναπτύσσεται πρώτα στις διεθνείς συναλλαγές. Από τη στιγμή που υπάρχουν διάφορα νομίσματα διαφόρων χωρών, οι έμποροι [...] αλλάζουν διάφορα νομίσματα με μη νομισματοκομμένο καθαρό άργυρο ή χρυσό, που χρησιμεύουν σαν παγκόσμιο χρήμα. Έτσι γεννιέται το επάγγελμα της ανταλλαγής νομισμάτων [...]. Απ' αυτό αναπτύχθηκαν οι τράπεζες συναλλαγών. [...] Στην Αγγλία, στη διάρκεια ήδη του μεγαλύτερου μέρους του 17^{ου} αιώνα, οι χρυσοχόοι λειτουργούσαν ακόμα σαν τραπεζίτες» (Μαρξ 1978β: 402-403).

* Τον 14^ο αιώνα ορισμένες βενετικές ιδιωτικές τράπεζες (*banche del giro*) εισήγαγαν την πρακτική της αλληλοχρέωσης τραπεζικών λογαριασμών, «έναν ευφυή τρόπο να κάνουν οικονομία σε νομίσματα» (Hoffman κ.ά. 2007: 143), που επέτρεψε τις πληρωμές και την προσφορά πιστώσεων με τη μεταφορά καταθέσεων από έναν λογαριασμό (ενός πελάτη ή της ίδιας της τράπεζας) σε έναν άλλο. Οι καταναλωτικές πιστώσεις αναπτύχθηκαν επίσης την ίδια περίοδο: «τα δάνεια προς καταναλωτές ήταν σταθερού επιτοκίου και εξασφαλιζόνταν με εγγυήσεις» (Lane 1966: 67).

* Άλλες μορφές πίστωσης που αναπτύσσονταν ταχέως από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα ήταν οι συναλλαγματικές (Lane 2007: 218 κ.ε.) και οι μαόνες (*maona* ή *societas comperarum*), οι οποίες ήταν οι πρώτες μορφές μετοχικών εταιρειών, που αρχικά αναπτύχθηκαν από Γενουάτες τον 14^ο αιώνα, αλλά σύντομα τις υιοθέτησαν και οι Βενετοί, σε μια προσπάθεια να εξασφαλίσουν μονοπωλιακές συνθήκες στο ναυτιλιακό εμπόριο ορισμένων εμπορευμάτων ή στο εμπόριο σε συγκεκριμένες διαδρομές (Lane 1966: 50 κ.ε.).

* Η διαπραγμάτευση συμβολαίων μελλοντικής εκπλήρωσης αναφέρεται επίσης κατά τον 14^ο αιώνα, ενώ στη δεκαετία του 1350 «άρχισαν να εμφανίζονται αληθινά ασφαλιστήρια συμβόλαια, με ασφάλιστρα που κυμαίνονταν μεταξύ 15 και 20% του ασφαλισμένου ποσού» (Ferguson 2008: 185).

* Στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, η χρηματοπιστωτική σφαίρα της Βενετίας είχε αναπτυχθεί στον υψηλότερο βαθμό, σε σύγκριση με άλλες οικονομικά ανεπτυγμένες ιταλικές πόλεις-κράτη της εποχής.

* «Τα ιταλικά εμπορικά κέντρα όπως [...] η Πίζα ή η κοντινή Φλωρεντία αποδείχθηκαν εύφορα εδάφη για [...] χρηματοοικονομικούς σπόρους. Αλλά ήταν πάνω απ' όλα η Βενετία, περισσότερο εκτεθειμένη από τις άλλες πόλεις στις ανατολικές επιρροές, που έγινε το σημαντικό εργαστήριο δανεισμού της Ευρώπης. Δεν είναι τυχαίο ότι ο πιο διάσημος τοκογλύφος της δυτικής λογοτεχνίας είχε τη βάση του στη Βενετία» (Ferguson 2008: 33).

* Μετά το 1526 δημιουργήθηκαν πέντε νέες τράπεζες. Το 1587, έπειτα από μια δραματική τραπεζική κατάρρευση, δημιουργήθηκε η κρατική Banco della Piazza di Rialto, την οποία θα ακολουθούσε το 1619 μια δεύτερη δημόσια τράπεζα, η Banco del Giro.

* Από τον 15^ο αιώνα, η Βενετία είχε γίνει το κύριο κέντρο ναυτικών ασφαλίσεων στην Ευρώπη και στη δεκαετία του 1560, όταν «το συνολικό τονάζ του βενετικού εμπορικού ναυτικού [...] έφτασε στο αποκορύφωμά του» (Lane 2007: 535), οι ξένοι ναυτασφαλιστές ήταν επίσης πολυάριθμοι στην πόλη, με τα γραφεία τους στην Calle della Sicurtà (Οδό Ασφαλίσεων).

5. Η Βενετία ως ηγετική καπιταλιστική δύναμη στη Μεσόγειο

* Κατά τα τέλη του 14^{ου} αιώνα, είχε λάβει χώρα ένας κρίσιμος μετασχηματισμός της βενετικής κοινωνίας: επικρατούσαν ήδη οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις, καθώς οι μισθωτοί είχαν προλεταριοποιηθεί και υπαχθεί στην καπιταλιστική κυριαρχία, στους κύριους κλάδους της οικονομίας: από τη μια μεριά, στους τομείς παραγωγής υλικών αγαθών με τις γιγαντιαίες – για την (ιστορική) περίοδο – κρατικές καπιταλιστικές μανουφακτούρες και με ένα σύνολο εργαστηρίων αρχιμαστόρων που μετατράπηκαν σε μεσαίου μεγέθους καπιταλιστικές επιχειρήσεις: από την άλλη, στον τομέα του ναυτιλιακού εμπορίου, με την προλεταριοποίηση της πλειονότητας των ναυτικών. Η καπιταλιστική χρηματοπιστωτική σφαίρα, ενισχυόμενη από το αναγκαστικά χρηματοδοτούμενο δημόσιο χρέος, ολοκλήρωνε την εικόνα μιας κοινωνίας που διέπεται από την κεφαλαιακή σχέση.

* Ταυτόχρονα, το βενετικό κράτος είχε αποκτήσει δύο βασικά χαρακτηριστικά ενός κράτους καπιταλιστικού τύπου:

α) Απρόσωπη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών η οποία βασιζόταν στην «αρχή του νόμου» και στην «ισότητα δικαιοσύνης» για όλους τους κατοίκους της Βενετίας, ανεξάρτητα από

το ειδικό τους καθεστώς (πατρικοί, αυτόχθονες πολίτες από καταγωγή, *proprari*, μετανάστες ή δούλοι).

β) τη «σχετική αυτονομία» του κράτους και των πολιτικών και οικονομικών του λειτουργιών ή παρεμβάσεων από όλες τις επιμέρους μερίδες της άρχουσας τάξης (είτε επρόκειτο για οικογένειες πατρικών είτε για επιχειρηματικές μερίδες ανάλογα με τον κλάδο της οικονομικής τους δραστηριότητας κλπ.).

* Η σε διεθνές επίπεδο οικονομική υπεροχή της Βενετίας αποτυπώνεται στον κρατικό της προϋπολογισμό στις αρχές του 15^{ου} αιώνα: Ο κρατικός προϋπολογισμός της Βενετίας κατά τη δεκαετία του 1420 ήταν ίσος ή και μεγαλύτερος από αυτόν των αναδυόμενων «εδαφικών κρατών», της Αγγλίας, της Ισπανίας ή της Γαλλίας, παρά το γεγονός ότι τα νέα εδαφικά κράτη περιλάμβαναν πληθυσμούς πάνω από δέκα φορές μεγαλύτερους από εκείνον της βενετικής αυτοκρατορίας.

* Ο Φερνάντ Μπρωντέλ εξηγεί: «Στα έσοδα της *Signoria* (750.000 δουκάτα) θα πρέπει να προσθέσουμε αυτά της *Terraferma* (464.000) και της αυτοκρατορίας – του *Mar* ή της θάλασσας όπως ονομάστηκε (376.000). Το σύνολο (1.615.000 δουκάτα) θέτει τον βενετικό προϋπολογισμό στην πρώτη γραμμή των προϋπολογισμών στην Ευρώπη – αλλά ακόμα αυτό δεν είναι ολόκληρη η ιστορία. Διότι αν ο πληθυσμός ολόκληρου του βενετικού συμπλέγματος (πόλη, *Terraferma* και αυτοκρατορία) εκτιμάται σε 1,5 εκατομμύριο περίπου κατ' ανώτατο όριο, και αυτός της Γαλλίας υπό τον Κάρολο Στ' σε 15 εκατομμύρια [...] τότε η τελευταία, με δέκα φορές περισσότερους κατοίκους, θα έπρεπε να είχε προϋπολογισμό δέκα φορές μεγαλύτερο από αυτόν της Βενετίας – δηλαδή 16 εκατομμύρια δουκάτα. Το πενιχρό μέγεθος του γαλλικού προϋπολογισμού, ένα εκατομμύριο, αρκεί για να υπογραμμίσει τη συντριπτική υπεροχή των πόλεων-κρατών σε σύγκριση με τις “εδαφικές” οικονομίες και επιτρέπει σε κάποιον να φανταστεί τι σήμαινε αυτή η πρώιμη συγκέντρωση κεφαλαίου για μια μόνη πόλη» (Braudel 1984: 120, 124).

* Μετά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, και ιδίως μετά την ανακάλυψη της Αμερικής, η Βενετία έχασε πάντως την οικονομική πρωτοκαθεδρία, διατηρώντας όμως τον χαρακτήρα της ως σημαντική καπιταλιστική δύναμη στη Μεσόγειο.

* Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453, το τέλος του Εκατονταετούς Πολέμου τον ίδιο χρόνο και η επακόλουθη πολιτική και στρατιωτική εδραίωση της Γαλλίας και της Αγγλίας ως εδαφικών κρατών, η άνοδος της Πορτογαλίας και της Ισπανίας και η αποικιοποίηση της Αμερικής καθιέρωσαν ένα νέο στρατιωτικό, πολιτικό και οικονομικό τοπίο στην Ευρώπη, μετατοπίζοντας τις πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις εξουσίας υπέρ των νέων απολυταρχικών κρατών του Ατλαντικού (Πορτογαλία, Ισπανία, Γαλλία και Αγγλία), ενώ το κέντρο της καπιταλιστικής οικονομικής παραγωγής σταδιακά μεταφερόταν προς τον Βορρά (Μπριζ, Αμβέρσα, Άμστερνταμ, Λονδίνο κλπ.).

6. Μια ταξικά πολωμένη, μη εθνική καπιταλιστική κοινωνία

* Η βενετική καπιταλιστική οικονομία και κοινωνία ήταν πολωμένη σε πλούσιους και φτωχούς. Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, οι κοινοί εργάτες κέρδισαν έναν μισθό περίπου 20 δουκάτων ετησίως, παρόμοιο με εκείνον των κωπηλατών και των απλών ναυτικών. Οι ειδικευμένοι τεχνίτες ή ναυτικοί κέρδισαν περισσότερο από το διπλάσιο από τους κοινούς εργάτες, περίπου 50 δουκάτα τον χρόνο. Ακόμα υψηλότερος ήταν ο μισθός του ναύκληρου ενός πλοίου, περίπου 100 δουκάτα ετησίως, καθώς και ανώτερων στελεχών της Αρσενάλε και των δημοσίων υπαλλήλων, όπως λογιστών, δικηγόρων κλπ., οι οποίοι κέρδισαν 180 με 200 δουκάτα ετησίως. Για λόγους σύγκρισης, οι μισθοί των *caritani* και άλλων υψηλόβαθμων αξιωματούχων που ανήκαν στην κατηγορία των πατρικών κυμαίνονταν μεταξύ 750 και 1.500 δουκάτων ετησίως, επιτρέποντάς τους να προσφέρουν μόνους στα πληρώματά τους σε περιόδους έλλειψης ναυτικής εργασίας.

* Φυσικά, στην κορυφή της κοινωνικής κλίμακας βρίσκονταν οι μεγάλοι καπιταλιστές, των οποίων τα κέρδη, συχνά δεκάδων ή και εκατοντάδων χιλιάδων δουκάτων ετησίως, τους εξασφάλιζαν μια ζωή με πολυτέλεια και χλιδή, ενώ στο κάτω μέρος της κοινωνικής κλίμακας, εκτός από τους ζητιάνους και τους καταδίκους, βρίσκονταν οι δούλοι και ορισμένοι υπηρέτες. Σύμφωνα με την απογραφή του 1563, οι υπηρέτες και οι δούλοι αποτελούσαν το 7 έως 8% του πληθυσμού της Βενετίας.

* Εντούτοις, παρά αυτή την κοινωνική και εισοδηματική πόλωση ανάμεσα, αφενός, σε καπιταλιστές, υψηλόβαθμους κρατικούς αξιωματούχους και πλούσιους αρχιτεχνίτες, και, αφετέρου, σε προλετάριους και απλούς καταστηματάρχες και αυτοαπασχολούμενους με πενιχρά μέσα (για να μη μιλήσουμε για τους υπηρέτες και τους δούλους), το πολιτικό και νομικό πλαίσιο της Βενετίας δημιουργούσε εικόνες και πρακτικές συλλογικής ένταξης, ενός κοινού «ανήκειν».

* Ιδρύματα όπως αδελφότητες, σχολεία και ενορίες, καθώς και θεσμοθετημένες πρακτικές όπως η λατρεία του προστάτη-αγίου της Δημοκρατίας, του Αγίου Μάρκου, ως ένα είδος αποκλειστικής-κρατικής λατρείας και ταυτότητας, δημόσιες τελετές και δημόσια γεύματα που οργανώνονταν τακτικά από τις κρατικές αρχές ή την εκκλησία, πανηγύρεις και φιλανθρωπικά ιδρύματα, η κατασκευή από το κράτος μιας επίσημης «βενετικής ιστορίας», όλα αυτά έπαιζαν τον ρόλο των Ιδεολογικών Κρατικών Μηχανισμών, των οποίων η κύρια λειτουργία ήταν να εγχαράσσουν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και ομάδες τις ιδέες, τις «βενετικές αξίες» και τις πρακτικές που σχετίζονταν με τα καπιταλιστικά συμφέροντα και την άρχουσα ιδεολογία.

* «Ένα ευρύ φάσμα κοινωνικής εγγύτητας συνέδεε μεταξύ τους, ανθρώπους διαφορετικής σειράς με περισσότερους από έναν τρόπους, ξεκινώντας μέσα από το νοικοκυριό και επεκτεινόμενο στον

χώρο εργασίας, την ταβέρνα, την αγορά, την ενοριακή εκκλησία, τη γειτονιά, τις συντεχνίες, τις αδελφότητες, και τις σεξουαλικές σχέσεις. [...] Οι γιορτές, οι φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, τα θρησκευτικά γεγονότα, οι τελετές, τα παιχνίδια και οι καυγάδες έφερναν οικογένειες, ενορίτες και γείτονες [...] κοντά με ξένους υπηκόους, πρόσφυγες και τουρίστες, παράγοντας και πάλι τα υβριδικά μείγματα πολιτισμών που έγιναν γνωστά ως “βενετικά”» (Ferraro 2012: 77-78).

* Επί αιώνες, μέχρι την κατάλυσή της το 1797, η Βενετία αποτελούσε μια καπιταλιστική κοινωνία και ένα καπιταλιστικό κράτος, *χωρίς* η κοινωνία να αποτελεί μια *εθνική* κοινωνία και *χωρίς* το καπιταλιστικό κράτος είναι ένα *εθνικό* κράτος.

* Έθνη δεν υπήρχαν πριν την Αμερικανική, τη Γαλλική και τη Ελληνική Επανάσταση, και το ιταλικό έθνος διαμορφώθηκε τον 19^ο αιώνα, αιώνες μετά την επικράτηση του καπιταλισμού στη Βενετία, τη Γένοβα, τη Φλωρεντία και την υπόλοιπη δυτική Ευρώπη. Οι βενετογενουατικοί πόλεμοι δεν ήταν εμφύλιοι πόλεμοι!

* Ο Έρικ Χομπσμπάουμ γράφει, όσον αφορά την Ιταλία: «Στις μέρες του Mazzini [...] για το μεγάλο μέρος των Ιταλών, το Risorgimento δεν υπήρχε, ούτως ώστε, όπως παραδέχτηκε ο Massimo d'Azeglio στην περίφημη φράση του: “Έχουμε κάνει την Ιταλία, τώρα πρέπει να κάνουμε τους Ιταλούς”» (Hobsbawm 1994: 68· βλ. Και Μηλιός 2020β).

* «Οι Έλληνες, οι Δαλματοί, οι Φριουλάνοι και οι Λομβαρδοί που αποτελούσαν υπηκόους της πόλης των λιμνοθαλασσών ήταν όλοι ζωτικά στοιχεία του βενετικού κράτους, με αποτέλεσμα ο λέων του Αγίου Μάρκου να μη στήσει ποτέ και τα τέσσερά του πόδια σταθερά στο ιταλικό έδαφος» (Lane 1973: 431, Lane 2007: 602).

* Η βενετική αυτοκρατορία είχε διαμορφωθεί ως *υβριδική κυριαρχία*, κάπου ανάμεσα σε αποικιακή επικράτεια και σε μια συνομοσπονδία κτήσεων, καθεμιά από τις οποίες διέθετε μια ανάλογη, αλλά και διακριτή, «τοπική» ταυτότητα.

* Τον Αύγουστο του 1363 η πλειονότητα της αριστοκρατίας της Κρήτης λατινική και ορθόδοξη ανακήρυξε την ανεξαρτησία της Κρήτης από τη Βενετία, υπό το όνομα «Κοινότητα της Κρήτης», ενώ προστάτης και σύμβολο του νησιού ανακηρύχθηκε ο Άγιος Τίτος. Η Βενετία οργάνωσε έναν στρατό αποτελούμενο κατά κύριο λόγο από μισθοφόρους υπό βενετική διοίκηση και κατάφερε να καταλάβει την πρωτεύουσα Κάντια (το σημερινό Ηράκλειο) τον Μάιο του 1364. Η βενετική κυριαρχία αποκαταστάθηκε η σε ολόκληρο το νησί το 1368.

* Στην Κρήτη, από τον 14^ο αιώνα, η λατινική (κυρίως βενετικής προέλευσης) μειονότητα μιλούσε πλέον την τοπική ελληνικοκρητική διάλεκτο, η διαίρεση ανάμεσα στο ορθόδοξο και το καθολικό δόγμα είχε σχετικοποιηθεί μεταξύ των κατοίκων των πόλεων του νησιού, οι κρητικές ελίτ είχαν αναπτύξει στενούς οικονομικούς και πολιτικούς δεσμούς με τους Βενετούς πατρικούς, η αναγεννησιακή τέχνη άκμαζε στις πόλεις της Κρήτης σχεδόν στον ίδιο βαθμό όπως στις πόλεις της

ιταλικής χερσονήσου. Σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκε μια νέα ταυτότητα συλλογικού ανήκειν, η οποία δεν ήταν ούτε βενετική ούτε βυζαντινή (ούτε, πολύ περισσότερο, «ελληνική») αλλά *κρητική*.

* Ο Βιτσέντζος Κορνάρος, ο σημαντικότερος Κρητικός ρομαντικός ποιητής, συγγραφέας του *Ερωτόκριτου* στην τοπική κρητική διάλεκτο στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, ήταν βενετικής καταγωγής, γόνος της διάσημης οικογένειας πατρικίων Cornaro.

* Από τη χρηματοδότηση του δημόσιου χρέους μέσω αναγκαστικών δανείων από τους εύπορους κατοίκους της Βενετίας, μέχρι τη στρατολόγηση των πληρωμάτων του πολεμικού στόλου με κλήρο και με πρόνοια εναλλαγής, (ενώ παράλληλα δινόταν το δικαίωμα σε κάθε επίστρατο να πληρώσει για να τον αντικαταστήσει κάποιος άλλος στην υπηρεσία του στόλου), εντοπίζονται τρία αφηρημένα στοιχεία άσκησης κυριαρχίας στη Βενετία και στην αυτοκρατορία της: ένας *ετερογενής πληθυσμός* αντιμετωπίζεται με *συλλογικούς, απρόσωπους και στατιστικούς* όρους.

* Η καπιταλιστική τάξη πραγμάτων που πρώτα εδραιώθηκε στη Βενετία, στη συνέχεια επεκτάθηκε στην Ευρώπη και ολόκληρο τον κόσμο. Το ζήτημα είναι τώρα να την ανατρέψουμε. Ή διαφορετικά, να απελευθερωθεί η ανθρωπότητα από τον καπιταλιστικό ζυγό.

Βιβλιογραφία

Braudel, Fernand (1984), *Civilization & Capitalism 15th-18th Century*, τόμ. 3: *The Perspective of the World*, Νέα Υόρκη: Harper & Row.

Δάντης, Αλλιγιέρι (1881), *Θεία Κωμωδία*, Anemi, The Digital Library of Modern Greek Studies.

Dunbar, Charles F. (1892), «The Bank of Venice», *The Quarterly Journal of Economics*, 6 (3): 308-335.

Ferguson, Niall (2008), *The Ascent of Money: A Financial History of the World*, Λονδίνο: Penguin Books.

Ferraro, Joanne M. (2012), *Venice: History of the Floating City*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Harrington, James (1992 [1656]), *The Commonwealth of Oceana*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Hobsbawm, Eric J. (1994), *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Hoffman, Philip T., Gilles Postel-Vinay και Jean-Laurent Rosenthal (2007), *Surviving Large Losses: Financial Crises, the Middle Class, and the Development of Capital Markets*, Κέμπριτζ (ΗΠΑ) και Λονδίνο: Harvard University Press.

Laiou, Angeliki E. «The agrarian economy, thirteenth-fifteenth centuries», στο Angeliki Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Ουάσινγκτον: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 311-375.

Lane, Frederic C. (1966), *Venice and History: The Collected Papers of Frederic C. Lane*, Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press.

- Lane, Frederic C. (1973), *Venice, A Maritime Republic*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο: The Johns Hopkins University Press.
- Lane, Frederic C. (2007), *Βενετία η θαλασσοκράτειρα. Ναυτιλία-εμπόριο-οικονομία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Martin, John και Dennis Romano (2000α), «Reconsidering Venice», στο John Martin και Dennis Romano (επιμ.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City State, 1297-1797*, Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press, 1-35.
- Μαρξ, Καρλ (1978α), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας. Τόμος πρώτος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ (1978β), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας. Τόμος τρίτος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ (1990), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Τόμος δεύτερος*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Καρλ (2023), *Urtext. Αρχικό κείμενο Για την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας (Μετάφραση-εισαγωγή: Γιάννης Μηλιός)*, Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Μηλιός, Γιάννης (2020α), *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γένεσής του*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Μηλιός, Γιάννης (2020β), *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Nicol, Donald M. (1988), *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- O'Connell, Monique (2009), *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press.
- Penna, Daphne (2012), *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th-12th Centuries, A Comparative Legal Study*, Γκρόνινγκεν: Eleven International Publishing.
- Ruggiero, Guido (1978), «Law and punishment in early renaissance Venice», *Journal of Criminal Law and Criminology*, 69 (2): 243-256.
- Σπινόζα, Μπαρούχ (1996), *Πολιτική πραγματεία*, Αθήνα: Πατάκης.
- Vasiliev, Alexander A. (1954), *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453*, Αθήνα: Εκδόσεις Μπεργάδη.